

HÀBITAT I SOCIETAT A LA PARRÒQUIA DE SANT ESTEVE D'EN BAS A L'EDAT MITJANA. REPRESENTACIÓ CARTOGRÀFICA

Jordi Bolòs

En primer lloc, cal assenyalar que aquestes notes es basen en l'excel·lent llibre de Joan Pagès i Pons, *Els senyorijs alodials en el vescomtat de Bas a la baixa edat mitjana*, volum I, publicat l'any 1987. Gràcies a la notable riquesa documental que s'ha conservat en relació amb les terres de l'antic vescomtat de Bas i, sobretot, gràcies a l'esforç realitzat per aquest historiador, l'esmentada obra és, en bona part, una acurada reconstrucció d'una contrada, la parròquia de Sant Esteve d'en Bas, a la baixa edat mitjana, feta a base d'una ingent feina de recerca en més de 3.000 documents; llegint-ne les seves pàgines hom aconsegueix d'aproximar-se a una visió sorprenentment exhaustiva dels senyors, dels masos i de la gent que hi visqué durant els segles XIVè. i XVè. Amb les dades d'aquest llibre, podem conèixer com s'organitzava l'hàbitat d'aquesta parròquia i com es repartia la possessió de la propietat en aquest espai. Representa una interessant aportació al coneixement del món rural català als darrers segles medievals, món encara massa poc conegut.

Darrerament, m'he dedicat a estudiar el paisatge històric i alguns aspectes de la societat de la parròquia de Sant Vicenç del Sallent (municipi de Santa Pau, la Garrotxa), bàsicament a partir de diversos capbreus d'època medieval i moderna⁽¹⁾. Això m'ha permès de proposar certes hipòtesis sobre l'evolució del paisatge i de la societat d'aquesta petita parròquia.

Així mateix, des de fa anys, tinc un interès especial en la representació cartogràfica de la realitat històrica. La cartografia no sols té un interès en ella mateixa sinó que també pot tenir un interès de cara a la interpretació del passat. Penso, d'una banda, que moltes de les dades que trobem als documents es poden traslladar a mapes i que, d'altra banda, alguns mapes ens poden permetre d'arribar a tenir idees noves, que, fins i tot, permetin de resoldre problemes concrets⁽²⁾.

En les pàgines següents, intentaré comparar i contrastar les conclusions a les quals he arribat en relació amb Sant Vicenç del Sallent amb allò que ens permet de concloure aquest exhaustiu estudi de Joan Pagès sobre la parròquia de Sant Esteve d'en Bas. Acompanyo aquestes notes amb sengles mapes.

Els dos eixos en què he centrat el llibre sobre el Sallent han estat: la importància

que va tenir, pel que fa a l'organització social del territori, l'existència de l'hàbitat dispers i, també, l'evolució de les relacions entre els senyors, en aquests cas el monestir de Banyoles, i els pagesos.

Tot i ésser dos indrets propers, el Sallent i Sant Esteve d'en Bas, hi havia diferències entre un lloc i l'altre, motivades per una evolució diversa. Potser les diferències són petites en relació amb l'evolució de l'hàbitat (al costat de moltes semblances que ens permeten, per contra, confirmar algunes de les nostres hipòtesis fetes en relació amb el Sallent). En canvi, les divergències són més notables en relació amb el repartiment social de l'espai; aquest és potser un dels aspectes més interessants que ens pot aportar l'estudi de Sant Esteve d'en Bas i que podem conèixer gràcies a l'admirable i pacient treball fet per Joan Pagès.

1.- PAISATGE I ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI

Mentre a Anglaterra, per exemple, hi ha una llarga tradició d'estudis sobre el tipus d'hàbitat i sobre l'evolució de les diferents formes de poblament en èpoques reculades, concretament a l'edat mitjana, a Catalunya, aquests treballs, que cavalquen entre l'àrea de recerca que ens hem delimitat els historiadors i els arqueòlegs i l'àrea dels geògrafs, són gairebé desconeguts⁽³⁾. Com eren els pobles i les cases el segle Xè., el segle XIIè. o el segle XIVè., per exemple? Quina relació tenien amb allò que els envoltava i com es distribuïen en un territori? I, per què era d'aquesta forma? Un exemple concret i important. El segle Xè., hauríem trobat les diferències que hi hagué després entre un tipus de poblament dels Pirineus, un altre dels pre-Pirineus i un altre encara de l'anomenada Catalunya Nova? Per exemple, era diferent el tipus d'hàbitat de la Cerdanya, el de la Garrotxa o el de l'Anoia? Les hi hauríem trobat, per contra, el segle XIIIè.? Aquesta qüestió, i d'altres, ens les hem de plantejar, per tal de poder-les respondre el més aviat possible o per tal de poder començar a fer hipòtesis de treball que esperem que amb el temps es confirmin.

A. HIPÒTESI DE TREBALL: En relació amb el Sallent, i fins i tot, en part, en relació amb tota Catalunya, suposem l'existència de les fases següents d'ocupació del territori:

a) Existència de les *villae*, viles, l'origen de les quals, amb continuïtat o sense, cal cercar-lo a l'època visigòtica o del baix imperi romà, en un moment anterior al carolingi. En algunes d'aquestes viles hi devia haver una església que era el centre d'una parròquia; en principi, pel que fa a la Garrotxa, hem considerat que,

possiblement, això era així en relació amb cada vall més important (potser, les valls d'en Bas, de Bianya, de Santa Pau, de Mieres, etc.)⁽⁴⁾.

b) En època carolíngia, apareixen els vilars, "vilaruncles" o vilardells. A la petita parròquia del Sallent, hem considerat que n'hi havia almenys 6. A la de Riudaura, per exemple, d'acord amb la documentació, n'hi havia uns 12⁽⁵⁾.

c) Cap a l'any 1000, al mateix temps que es produeix la feudalització de la societat, s'esdevé la creació dels masos dispersos. S'ha considerat que, a l'origen de la realització d'aquest canvi fonamental del poblament, hi hagué una possible pressió senyorial; aquest canvi -dispersió de la gent-, però, només s'esdevingué en algunes comarques de Catalunya, en les quals després hi ha predominat l'hàbitat dispers (al Vallès, al Gironès, al Berguedà, a la Garrotxa, etc).

d) Als segles XIè. o XIIè., es difonen, en les zones marginals del terme de la vila, les bordes i també les cabanes. Al Sallent, hi ha unes quantes bordes. A Molló, l'any 1151, sembla que hi havia 31 masos i 42 bordes, que corresponen a un 57'5% de les explotacions; a Prats de Molló, en aquesta mateixa data, en trobem 45, que representaven un 43'6% de les explotacions esmentades⁽⁶⁾.

e) Al segle XIIIè. i a la primera meitat del segle XIVè., es creen les masoveries, que corresponen a sots-establiments fets per pagesos dels masos més importants⁽⁷⁾.

f) D'ençà de l'any 1348, s'abandonen moltes explotacions; en primer lloc, les mateixes masoveries i les bordes o cabanes; apareixen els masos rònecs, les masades, on no hi vivia ningú. Aquestes explotacions sovint foren treballades pels pagesos que havien restat a les masies més grans, les quals normalment les acabaren absorbint. Algunes vegades, fins i tot, les cases foren enrunades materialment⁽⁸⁾.

A aquests apartats podríem afegir un punt "c bis" que fes esment que, després de l'any 1000, fins i tot, en zones d'hàbitat espars, gairebé al mateix temps que s'esdevenia la dispersió, es creà un agrupament de cases al voltant de l'església parroquial, la sagrera o cellera, on hi havia, per exemple, la cel·la o celler del monestir i hi podien tenir cases el capellà, el ferrer i també un teixidor, un sabater, un sastre, etc. A més, hi podien viure alguns fadrísters o, més endavant, alguns pagesos rics⁽⁹⁾.

B. SANT ESTEVE D'EN BAS: La parròquia de Sant Esteve d'en Bas ocupava, a l'edat mitjana, la part meridional de la vall de Bas; s'estenia al llarg de la conca alta del riu Fluvià. Tenia una longitud -de nord a sud- d'uns 6 km. i una amplada que oscil·lava al voltant dels 3 km. Era delimitada al nord per la parròquia de les Preses (l'església era a 2,5 km.) i de Joanetes (amb l'església a uns 3 km.)⁽¹⁰⁾. A l'est, al sud i a l'oest, les muntanyes, més o menys abruptes, fan de partió.

Gràcies a l'obra de Joan Pagès, tenim una informació molt exhaustiva sobre l'organització de l'hàbitat dels segles XIVè. i XVè. a la parròquia de Sant Esteve d'en Bas. Trobem que esmenta l'existència, en aquesta època, de:

masos:	70
masoveries:	14
cabanes:	9
Total d'explotacions isolades:	93

habitants del Puig (o poble):	24
Total del terme:	117

masos enrunats:	35
desdoblaments de masos (de Ça, d'Allà):	5

D'entrada, cal dir que hi havia un 79'4% de dispersió. Del conjunt d'explotacions diverses, tenim que el 75'2% eren masos, el 9'6% eren les anomenades cabanes, i el 15'0%, del total, eren masoveries. Així mateix, d'aquestes dades podem deduir que, aproximadament, el 37'6% de les explotacions disperses restà abandonat i ensorrat al segle XVè.

La situació que trobem reflectida en aquest llibre sobre els segles XIVè. i XVè. no és pas el que hi devia haver els segles XIè. o XIIè, ni tan sols la del segle XIIIè. Tanmateix, si sabem les etapes que es degueren produir, les quals creiem que foren bàsicament iguals arreu, podem suposar l'evolució de les formes de l'hàbitat i les característiques que tingueren en aquesta parròquia de Sant Esteve d'en Bas.

a) D'acord amb l'esquema proposat més amunt, cal pensar que en època precarolíngia hi havia, segurament, algun nucli de població, potser situat al mateix turó o puig de Sant Esteve d'en Bas o de "Salull", on hi degué haver una de les primeres parròquies d'aquesta vall d'en Bas. Això no vol dir, però, que no hi haguessin també d'altres llocs habitats en aquesta època, ja que s'han conservat topònims que, en principi, es podrien datar en èpoques reculades (com, per exemple, Granoiac, Reixac, etc.)⁽¹¹⁾.

b) Durant l'època de Carlemany, en aquesta parròquia, es degueren crear uns quants vilars. És difícil de saber-ho amb seguretat, però cal pensar que n'hi varen aparèixer una dotzena: uns vilars de Monells (o a Monells), d'Estanyol, de Quatre cases, de Vilar (potser amb algun altre nom), de Vilallonga, potser d'Ermenguer, d'Anglada, de Terruç (documentat l'any 894), d'Espasens, de "Mas" (segurament tenia un altre nom) i potser de la Calm i, encara, de la Clapera, de les Comes de Gelats, de Bertrans, d'Aubert, etc. En cadascun d'aquests vilars, segurs o hipotètics, hi podien viure de 2 a 20 famílies, d'acord amb el que trobem en relació amb la vall de Sant Joan de les Abadesses, l'any 913⁽¹²⁾. Alguns d'aquests vilars hipotètics degueren esdevenir veïnats de cases de pagès, d'altres només es fragmentaren, com el d'Anglada, Ermenguer i, potser, Riera, Mas i Serra.

Per a detectar l'existència d'aquests vilars, partim de diverses idees:

1.- Una possibilitat, evidentment, és que el vilar sigui documentat abans de l'any 1000 o poc després (així és en el cas del vilar de Terruç).

2.- També pot ésser que correspongui a uns futurs masos desdoblats (és força clar en el cas de l'Ermenguer de Ça i de l'Ermenguer d'Allà).

3.- Que després, a la baixa edat mitjana, esdevingués un veïnat de cases amb un nom diferenciador del conjunt (per exemple, Monells).

4.- Que després sigui el centre d'una cavalleria (per exemple, Estanyol o Espasens).

5.- Que el topònim posterior ho traeixi (veïnat del Vilar).

6.- Que, després, hi hagi un mas molt important, situat en un lloc preeminent o estratègic (per exemple, la Calm).

Alguns d'aquests darrers casos, evidentment, no són pas tan segurs com els primers. De fet, però, si no tinguéssim documentat un vilar de Terruç, l'any 894, només podríem suposar que era un vilar considerant-lo dins l'apartat número 6. Cal tenir present que d'un vilar, on vivien diverses famílies, n'havia de dependre una superfície de terres força extensa, més àmplia que la que depenia d'un mas unifamiliar.

c) A partir de cap a l'any 1000 es produí l'aparició dels masos. Alguns antics vilars es fragmentaren; com hem vist suara, és evident en el cas d'Anglada i d'Ermenguer.

Aquest mateix procés es degué produir, per exemple, al veïnat de Vilallonga, on potser, a partir d'un lloc anomenat Vila, en el qual segurament vivien unes quantes famílies agrupades, es creà uns masos Berenguer, Quintana, Dou, Cantarell, la Paiola, etc. Som, però, ben conscients que ens movem en un terreny una mica massa especulatiu. El mas Soler formava un altre vilar independent? El mas Granoiac, amb un nom creat a l'època romana (o potser portat per un dels repobladors del segle IXè.), que depenia del monestir de Ripoll, tingué una evolució també independent? És difícil de respondre res més, sense tenir més documentació d'una època propera a l'any 1000.

A la parròquia de Sant Esteve d'en Bas, val la pena esmentar altres exemples força evidents de fragmentació. L'antic possible vilar de Quatre cases (o el nom que tingués) es pogué fragmentar en els masos Aulina, Carrera, Martins, Vinyes, etc. A Espasens, varen aparèixer uns masos Reixac (si no és que té un origen independent o bé no és que aquest a l'inici era el més important), Costa, Torrent, etc. Per acabar aquestes hipòtesis, el possible vilar d'Estanyol es fragmentà, segurament, en els masos de la Fagella, Tremoleda, Casals, Cot, potser Serra i Serra d'Avall, etc.

En molts casos, el nom d'aquests masos nous, creats cap a l'any 1000, és amb relació al lloc ocupat (serra, costa, torrent), a la vegetació (alzina, faig, trèmol), o a un producte de l'activitat humana (carrera, vinya), etc.

d) Al Sallent, durant els segles XIè. i XIIè., hi hagué la creació, en zones marginals, de les bordes. A Sant Esteve d'en Bas, en canvi, trobem esmentades, amb una funció semblant, les cabanes. Així, segons Joan Pagès, existien la cabana de Fosca, la cabana d'Amat, la de Llorà, la de sa Dou, la de Subirats, la de Prenort, etc. Les cabanes ocuparen, a la segona meitat del segle XIè. o al segle XIIè., un lloc marginal dins l'àrea de conreu de cada veïnat o antic vilar. Amb tot, a causa que llur localització, ara, en general, és molt dubtosa, difícilment podem assegurar res, llevat del fet que, aparegueren en el mateix moment que, en d'altres parròquies, varen aparèixer les bordes. No sabem pas si aquest nom diferent cal relacionar-lo amb una importància més gran de la ramaderia a la vall d'en Bas; tampoc no sabem si hi havia una relació més directa de dependència o de proximitat espacial entre aquestes cabanes i algun dels antics masos.

e) Així mateix, també hi havia unes 14 masoveries que depenien de diferents masos. En principi, com hem dit, els masovers eren sots-establerts per un pagès. La masoveria de Rosalins devia ésser part del mas Aubert, la masoveria de Cortils del mas Comes de Gelats, la de Siurana del mas Aubert, la del Pont del mas Casals, la de Castanyer del mas Margalida, etc. D'altres vegades, ens és més complicat de saber els lligams entre pagès i masover, a causa que, als darrers segles medievals, algunes masoveries ja havien anat a parar a pagesos de fora del terme o a habitants del poble de Sant Esteve.

f) A Sant Esteve, com ja hem esmentat, també es produí un important procés de despoblament, bé que segurament no tan gran com el que s'esdevingué al Sallent.

Finalment, cal assenyalar que existí un centre de poblament força notable a l'anomenat "Puig" de Sant Esteve, on vivien diverses famílies de pagesos i també d'artesans, etc. El tant per cent de població dispersa (el 79'4%), malgrat tot, era força gran, com hem dit més amunt i s'assemblava bastant al trobat en relació amb la parròquia més petita del Sallent (un 75%).

2.- LA SOCIETAT

De vegades, una parròquia podia restar en mans d'un sol senyor laic o eclesiàstic; adesiara, però, estava sota la jurisdicció de diversos senyors. Mentre el Sallent depenia bàsicament del monestir de Banyoles, la parròquia de Sant Esteve d'en Bas, a la baixa edat mitjana, la trobem en mans de molts senyors.

Per sota la senyoria eminent dels vescomtes de Bas, que s'estenia per tota la vall, el domini directe de les diverses explotacions era repartir entre nombrosos senyors, fet que dóna a aquesta contrada una fisonomia particular, diferent de la que trobem a la parròquia del Sallent i, realment, molt més difícil d'estudiar; en general, per

comoditat, hom fa els estudis a partir dels documents d'una senyoria determinada.

Hi trobem, d'una banda, com hem dit, el domini superior del vescomte de Bas, que tenia també la senyoria d'algun mas. Per sota seu, hi havia nombroses senyories laiques i eclesiàstiques. D'acord amb les recerques de Joan Pagès, tenim:

- senyors eclesiàstics diferents: 16, que tenien almenys el 34% dels masos del terme,

- senyors laics diferents: uns 8 o 9, que tenien també almenys el 34% dels masos de la parròquia.

A part de tots aquests senyors, sembla que hi havia alguns propietaris aloers, com, per exemple, els que tenien el mas Terruç i algun altre⁽¹³⁾.

Veiem, doncs, una gran fragmentació de la possessió senyorial. Podem calcular el nombre de masos tinguts per cada senyor eclesiàstic:

- 1 mas o explotació: en 2 casos
- 2 masos: també en 2 casos
- 3 masos: 1 vegada
- 4 masos: 4 vegades
- 5 masos: 1 vegada sols.

Crec que aquesta realitat de dispersió del domini senyorial ens ha de portar a plantejar-nos quina era la situació inicial, poc abans de l'any 1000.

Segurament cal cercar els orígens en un territori bàsicament alodial, de repoblació; alguns dels repobladors potser eren *hispani*. Als segles IXè. o Xè., segurament hi havia alguns petits nuclis senyorials (que podien correspondre als *hispani maiores*)⁽¹⁴⁾. La major part de les terres eren, però, de pagesos aloers. Això permetria de comprendre la gran diversitat de possessors de la terra a la qual s'arribà als segles XIVè. o XVè.

Amb la feudalització, d'una banda s'instaurà, com hem dit diversos cops, el domini eminent dels vescomtes de Bas, segons sembla força limitat a aspectes militars i segurament també a l'exercici de l'alta justícia.

Al mateix temps, possiblement, de dins de les mateixes comunitats pageses (o potser herència dels senyors d'època carolíngia) varen aparèixer uns pagesos més rics que esdevingueren els futurs cavallers del lloc, senyors locals, com els Estanyol, els Pedrera, potser els Espasens, etc.⁽¹⁵⁾.

En bona part de l'Europa Occidental, hom ha trobat, en moltes contrades, que, després de l'any 1000, en un tant per cent notable de parròquies (sobretot en les que tenien un senyor laic), varen aparèixer un o més cavallers⁽¹⁶⁾. De fet, això també és el que trobem a la Garrotxa: en senyories eclesiàstiques (Mieres, Sallent) no hi havia cavallers, mentre eren força abundosos en senyories laiques (Santa Pau o Bas). En relació amb l'origen dels llinatges de cavallers, a nivell europeu, bàsicament han estat plantejades dues possibilitats. Que els cavallers (els *milites*) provinguessin de branques marginals de les grans famílies del lloc (comtes,

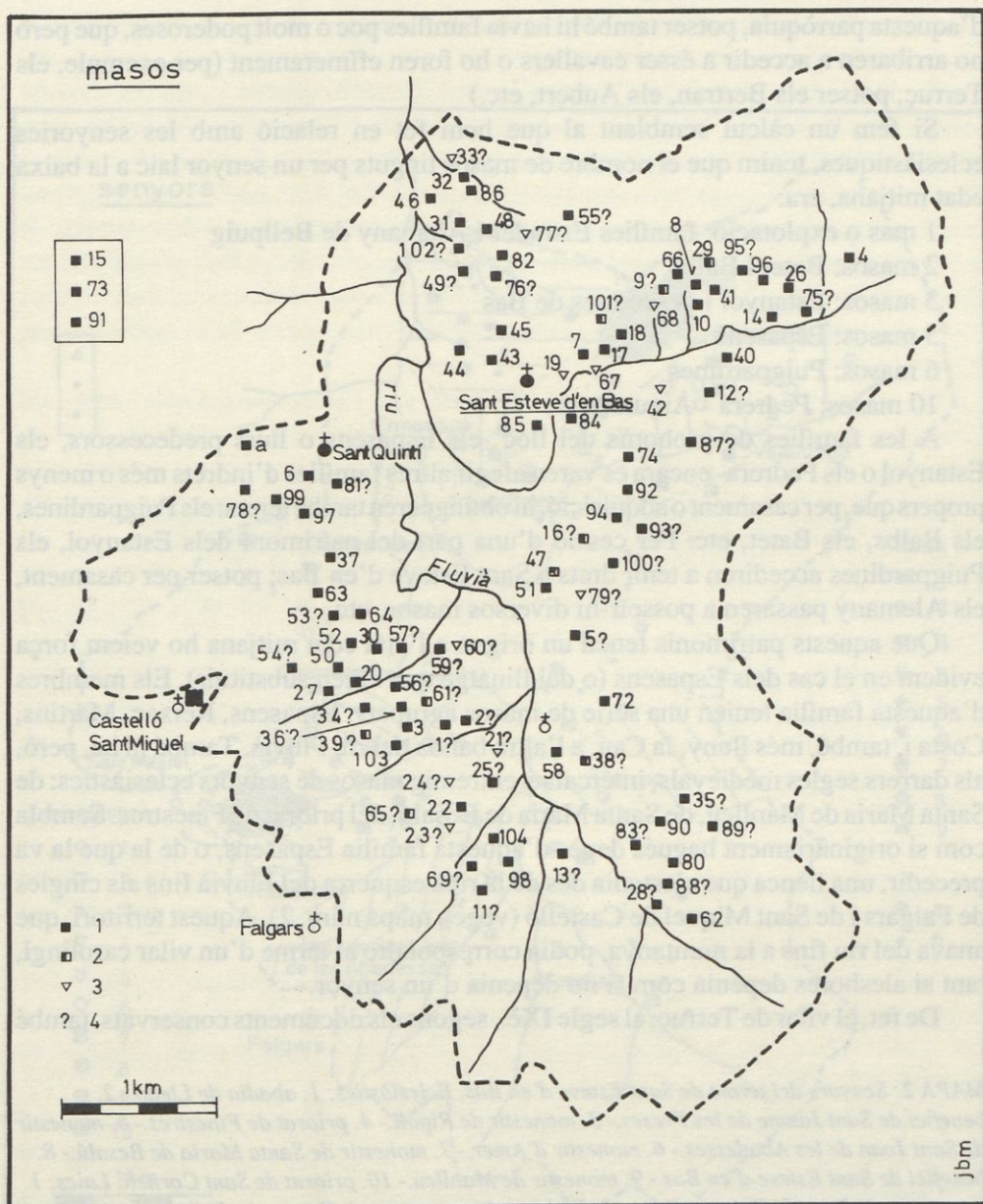
vescomtes, grans terratinents) o bé que fossin pagesos aloers rics. Mentre alguns historiadors s'han fet cap a la primera possibilitat (Duby), d'altres ho han decantat més aviat cap a la segona (Bonnassie, Parisse) o han intentat fer una síntesi de totes dues (Debord)⁽¹⁷⁾. En aquest cas, nosaltres pensem que cal cercar l'origen de la major part d'aquests cavallers de la vall d'en Bas en pagesos aloers rics o en petits senyors terrers dels segles immediatament anteriors a l'any 1000.

Alguns d'aquests cavallers, tal com assenyala B. Fournioux, en relació amb la baixa noblesa del Perigord occità, restaven al capdavant de petites senyories, que només tenien influència en un terme parroquial i que posseïen una explotació amb una mida semblant a alguna de les explotacions pageses⁽¹⁸⁾. Aquest mateix autor ens fa una descripció de la casa d'un d'aquests cavallers del nord d'Occitània: tenia una sala (*aula*), dues cambres (*camera*), una de més petita i una altra de més baixa, i una cuina (*coquina*); a més, incloïa un celler i un rebost, situat damunt de l'estable (*stabulum*)⁽¹⁹⁾. Per a no moure'ns de la vall d'en Bas, ens recorda bastant el que devia ésser la casa forta de Sa Masó, del batlle de les Preses⁽²⁰⁾.

Mentre, així doncs, en alguns vilars de la parròquia de Sant Esteve d'en Bas, els pagesos alodials, sovint petits senyors terrers, esdevingueren, segurament, cavallers, potser dels vescomtes de Bas, en d'altres vilars d'època carolíngia,

MAPA 1: Masos del terme de Sant Esteve d'en Bas a la baixa edat mitjana. 1. mas.- 2. cabana.- 3. masoveria.- 4. mas o explotació amb la localització aproximada o dubtosa.

NOMS DELS MASOS: 1. Lloreda.- 2. Molar.- 3. La Clapera.- 4. el Soler.- 5. Pinell.- 6. la Plana.- 7. Pedrera -el Piquer.- 8. Cantarell.- 9. Cabana de Forca.- 10. Mastreumar (Mas Tecmar).- 11. Masdeu.- 12. Camps.- 13. Plana.- 14. Granoiac.- 15. Fredera.- 16. Cabana d'Amat.- 17. Anglada de Ça.- 18. Anglada d'Allà.- 19. Fàbrega.- 20. Torrent.- 21. Rosalins.- 22. Comes de Gelats.- 23. Cortils.- 24. Pujol.- 25. Aulina de Monells.- 26. Mas Berenguer.- 27. el Perer.- 28. Martins de Monells.- 29. Cabana de la Dou.- 30. Vinyes.- 31. Serra d'Estanyol.- 32. Casals.- 33. Pont.- 34. Mas d'Amont.- 35. Sa Balma.- 36. Terrers.- 37. Aulina de Quatrecases.- 38. la Verneda.- 39. Cabana de Llorà.- 40. Margalida.- 41. Paiola.- 42. Castanyer.- 43. Ermenguer de Ça.- 44. Ermenguer d'Allà.- 45. Coma.- 46. Cot.- 47. Merguï.- 48. Estanyol.- 49. Ciris.- 50. Espasens.- 51. La Cau (la Calm).- 52. Reixac.- 53. Martins del Vilar.- 54. Costa.- 55. Camp-roig.- 56. Bronsar.- 57. Carrera de Quatrecases.- 58. Albert (o Aubert).- 59. els Noguers.- 60. Estenens.- 61. Torner.- 62. Siurana.- 63. Toron.- 64. Carrera de Toron.- 65. Cabana de Prenort.- 66. Erola.- 67. Riera d'Avall.- 68. Agamon.- 69. Andreus.- 70. Rovira de Vilallonga.- 71. Subirats.- 72. Terruç.- 73. Casa d'Avall.- 74. Bac.- 75. la Rovira del Vilar.- 76. Tremoleda.- 77. Farragenal.- 78. Feixes.- 79. Coll.- 80. la Boada.- 81. Carrera del Vilar.- 82. Fagella.- 83. Colomer.- 84. Picanyol.- 85. Torrons.- 86. Serra d'Avall.- 87. Causidors.- 88. Casa d'Allà.- 89. Castelló.- 90. Monells.- 91. Vives.- 92. la Brugada.- 93. Bellsolà.- 94. la Carrera (de la Cau).- 95. Quintana.- 96. Vila.- 97. la Batllia.- 98. Cirera.- 99. la Rovira.- 100. Boïgues.- 101. Cabana de Subirats.- 102. Serrica.- 103. Teixeda.- 104. Bertrans.- a. Mercadal.

d'aquesta parròquia, potser també hi havia famílies poc o molt poderoses, que però no arribaren a accedir a ésser cavallers o ho foren efímerament (per exemple, els Terruç, potser els Bertran, els Aubert, etc.)

Si fem un càlcul semblant al que hem fet en relació amb les senyories eclesiàstiques, tenim que el nombre de masos tinguts per un senyor laic a la baixa edat mitjana, era:

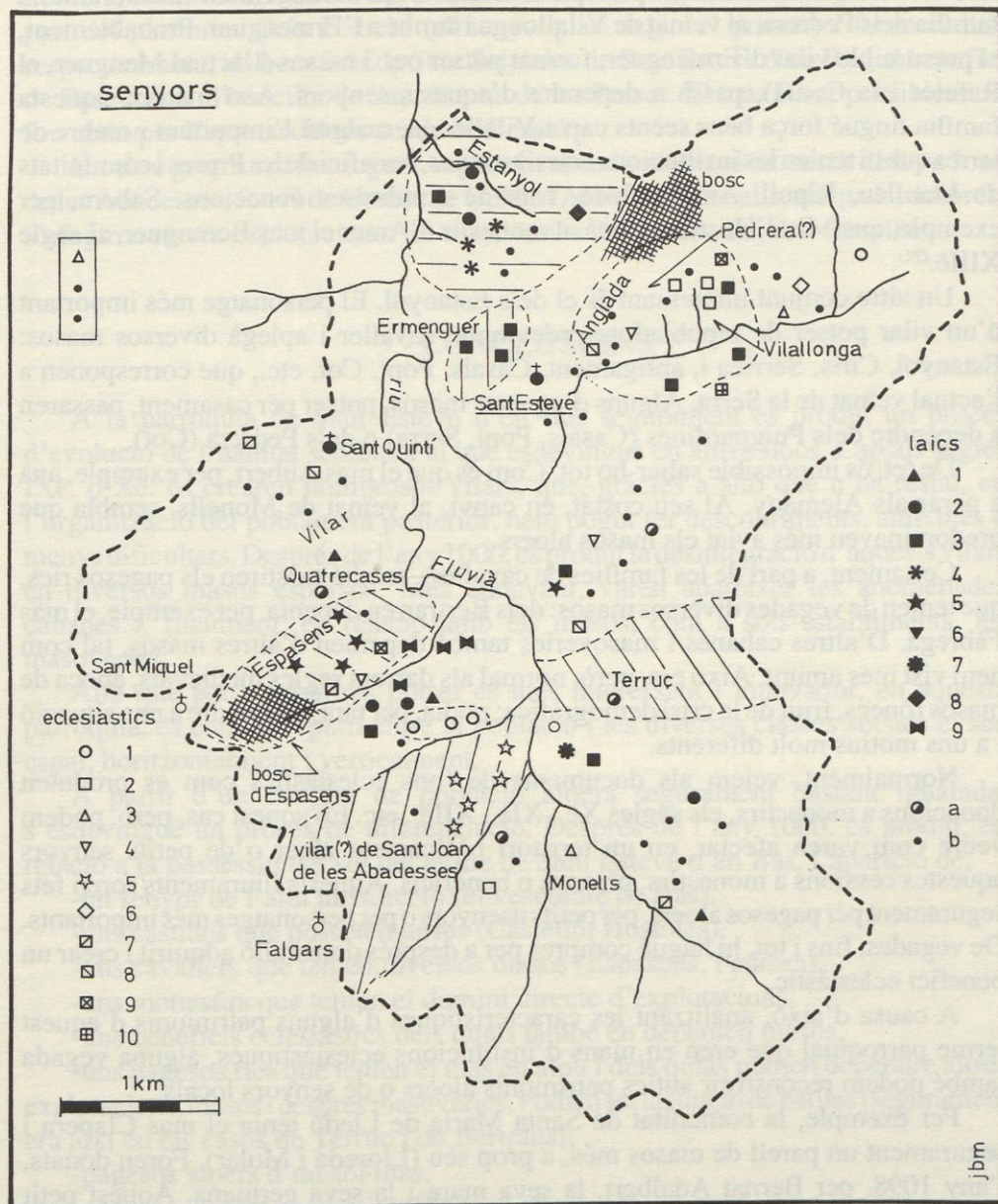
- 1 mas o explotació: famílies Estrader i Alemany de Bellpuig
- 2 masos: Batet i Balbs
- 3 masos: Estanyol i vescomtes de Bas
- 5 masos: Espasens
- 6 masos: Puigpardines
- 10 masos: Pedrera - Aiguanegra.

A les famílies de prohoms del lloc -els Espasens o llurs predecessors, els Estanyol o els Pedrera- encara es varen afegir altres famílies d'indrets més o menys propers que, per casament o adquisició, hi obtingueren també terres: els Puigpardines, els Balbs, els Batet, etc. Per cessió d'una part del patrimoni dels Estanyol, els Puigpardines accediren a tenir drets a Sant Esteve d'en Bas; potser per casament, els Alemany passaren a posseir-hi diversos masos, etc.

Que aquests patrimonis tenen un origen a l'alta edat mitjana ho veiem força evident en el cas dels Espasens (o del llinatge que varen substituir). Els membres d'aquesta família tenien una sèrie de masos agrupats: Espasens, Reixac, Martins, Costa i, també, més lluny, la Cau, a l'altra banda del riu Fluvià. També hi ha, però, als darrers segles medievals, intercalats entremig masos de senyors eclesiàstics: de Santa Maria de Manlleu, de Santa Maria de Besalú, del priorat de Finestres. Sembla com si originàriament hagués depès d'aquesta família Espasens, o de la que la va precedir, una llenca que s'estenia des de la riba esquerra del Fluvià fins als cingles de Falgars i de Sant Miquel de Castelló (vegeu mapa núm. 2). Aquest territori, que anava del riu fins a la muntanya, podia correspondre al terme d'un vilar carolingi, tant si aleshores depenia com si no depenia d'un senyor.

De fet, el vilar de Terruç, al segle IXè., segons els documents conservats, també

MAPA 2: Senyors del terme de Sant Esteve d'en Bas. Eclesiàstics: 1. abadia de Lledó.- 2. benefici de Sant Jaume de les Preses.- 3. monestir de Ripoll.- 4. priorat de Finestres.- 5. monestir de Sant Joan de les Abadesses.- 6. monestir d'Amer.- 7. monestir de Santa Maria de Besalú.- 8. benefici de Sant Esteve d'en Bas.- 9. monestir de Manlleu.- 10. priorat de Sant Corneli. Laics: 1. vescomtes de Bas.- 2. Puigpardines.- 3. Pedrera-Aiguanegra.- 4. Estanyol.- 5. Espasens.- 6. Batet.- 7. Alemany de Bellpuig.- 8. Estrader.- 9. Balbs. Altres: a. aloer.- b. desconegut o dubtós. Les línies discontinües assenyalen els límits de possibles vilars (Terruç, Estanyol, Ermeneguer, Espasens o Comes de Gelats), que de vegades poden correspondre a les terres posseïdes per famílies senyorials (Espasens, Pedrera) o per monestirs (Comes de Gelats del monestir de Sant Joan de les Abadesses, masos de Lloreda, Molar i la Clapera, de la comunitat de Lledó), etc.

s'estenia des de la riba dreta del Fluvià fins a les muntanyes que fan partió amb la conca del Brugent, a la vall d'Hostoles.

També hi ha un altre grup de possessions força homogeni en relació amb la família dels Pedrera, al veïnat de Vilallonga i també a l'Ermenguer. Probablement, el presumible vilar d'Ermenguer, format potser per 3 masos (l'actual Menguer, el Rafelot i la Coma), passà a dependre d'aquests senyors. Així mateix, aquesta família tingué força béns seents cap a Vilallonga, malgrat l'important nombre de terres que hi tenien les institucions eclesiàstiques, benefici de les Preses i comunitats de Manlleu, Ripoll, Amer, Lledó, fruit de nombroses donacions. Sabem, per exemple, que Mir d'Hostoles donà al monestir d'Amer el mas Berenguer, al segle XIIIè.⁽²¹⁾

Un altre conjunt interessant és el dels Estanyol. El personatge més important d'un vilar potser de repobladors esdevingué cavaller i aplegà diversos masos: Estanyol, Ciris, Serrica i, antigament, Casals, Pont, Cot, etc., que corresponen a l'actual veïnat de la Serra. Alguns d'aquests masos, potser per casament, passaren a dependre dels Puigpardines (Casals, Pont, Serra) o dels Pedrera (Cot).

De fet, és impossible saber-ho tot. Com és que el mas Aubert, per exemple, anà a parar als Alemany. Al seu costat, en canvi, al veïnat de Monells, sembla que predominaven més aviat els masos aloers.

Certament, a part de les famílies de cavallers, també existiren els pagesos rics, que tenien de vegades diversos masos: dels Bertran en depenia, per exemple, el mas Fàbrega. D'altres cabanes i masoveries també depenien d'altres masos, tal com hem vist més amunt. Això era, però, normal als darrers segles medievals, època de masos ròncs, fruit de la crisi demogràfica; podia, per tant, respondre a una situació i a uns motius molt diferents.

Normalment, veiem als documents de fons eclesiàstics com es produïen donacions a monestirs, els segles Xè., XIè., XIIè., etc. En aquest cas, però, podem veure com varen afectar, en un territori bàsicament aloer o de petits senyors aquestes cessions a monestirs, priorats o beneficis. Aquests lliuraments foren fets segurament per pagesos aloers, per petits usenyors o per personatges més importants. De vegades, fins i tot, hi hagué compres per a després donar allò adquirit i crear un benefici eclesiàstic.

A causa d'això, analitzant les característiques d'alguns patrimonis d'aquest terme parroquial que eren en mans d'institucions eclesiàstiques, alguna vegada també podem reconstruir antics patrimonis aloers o de senyors locals.

Per exemple, la comunitat de Santa Maria de Lledó tenia el mas Clapera i segurament un parell de masos més, a prop seu (Lloreda i Molar). Foren donats, l'any 1098, per Bernat Adalbert, la seva mare i la seva germana. Aquest petit patrimoni familiar (complet o parcial) passà així a dependre d'una abadia, com tants d'altres.

Per contra, d'altres vegades, hom veu clarament que són donacions més o menys importants, que, però, havien format part d'un patrimoni extens. Així, el mas Pedrera, el mas Anglada d'Allà o el mas Cantarell i Mastreumar segurament eren part del patrimoni dels Pedrera (almenys quasi segur el primer) i foren cedits, respectivament, als beneficis de Sant Salvador de Sant Esteve d'en Bas, al benefici de Finestres o al benefici de Sant Jaume de les Preses. El mas Perer possiblement fou cedit per Espasens al monestir de Besalú.

Un altre grup força homogeni, segurament cedit sencer al monestir de Sant Joan de les Abadesses, fou el de Comes de Gelats i Aulina de Monells, als quals, després, s'afegiren noves explotacions: les masoveries de Cortils, Pujols i Rosalins.

3.- CONCLUSIONS

A la parròquia de Sant Esteve d'en Bas segurament es produí un procés d'evolució de l'hàbitat semblant al que esdevingué en altres llocs. Cap als segles IXè. o Xè. es crearen nombrosos vilars, que, gràcies a allò que n'ha restat, en l'organització del poblament posterior, hem pogut fer descobriments, amb més o menys dificultats. Després de l'any 1000, es produí la desintegració d'aquests vilars en diversos masos esparsos. Més endavant, varen aparèixer les anomenades cabanes i, finalment, en relació amb els masos, com a sots-establiments, les masoveries.

Allò que per a nosaltres potser és més interessant i innovador, en aquesta parròquia, és com es repartí entre la població i les diverses classes socials el seu espai, horitzontalment i verticalment.

A partir d'un conjunt de població aloera segurament bastant igualada, s'esdevingué un procés de diferenciació. Després de l'any 1000, es produí, en relació a la possessió del sòl del terme de Sant Esteve d'en Bas, l'aparició de:

- un senyor de l'alta jurisdicció (el vescomte de Bas),
- uns castlans que posseïen terres (Castelló, Hostoles),
- uns cavallers que tenien diversos masos (Espasens, Pedrera),
- uns monestirs que tenien el domini directe d'explotacions,
- uns beneficis eclesiàstics dels quals també en depenien masos,
- uns pagesos rics que tenien el mas en alou i dels quals podien dependre altres explotacions, masos i després masoveries. Podien fer la funció de batlles (segurament era així en els casos de Terruç i de Bertrans),
- pagesos aloers d'un sol mas,
- pagesos rics en possessió d'un mas que depenien, però, d'un senyor,
- pagesos pobres tenidors d'una explotació; per exemple, els que tenien algunes de les anomenades cabanes,

-masovers que estaven lligats, en principi, a un altre pagès (i al senyor que estava damunt seu).

Per acabar, cal remarcar, tot i que ja ho hem fet en altres llocs, el fet que, després del canvi de mil·lenni, s'esdevinguessin alhora dos processos fonamentals amb relació a l'estructura de la societat. D'una banda, es produí a la parròquia de Sant Esteve, com en bona part de Catalunya, la desintegració de l'hàbitat en masos dispersos, separats els uns dels altres, unes dotzenes o centenars de metres, dedicats a l'agricultura, la ramaderia i l'aprofitament del bosc. De l'altra, hi hagué la feudalització de la societat, amb la desaparició de les antigues estructures i l'aparició de senyors eminents, de castlans, de nombrosos cavallers, de batlles, etc. Fins ara, però, aquesta coincidència dels dos processos havia estat estudiada en les parròquies que depenien, des d'abans de l'any 1000, d'un gran senyor laic o eclesiàstic (Vilamajor, al Vallès Oriental, o el Sallent, a la Garrotxa) i s'havia suposat una relació de casualitat entre el segon fenomen i el primer⁽²²⁾. Nosaltres mateixos hem afirmat que és molt possible que, mentre la feudalització de la societat provocà, en altres països europeus, la concentració de l'hàbitat en llocs encimbellats (encastellament), contràriament, a la Catalunya Vella, es va motivar la dispersió del poblament (aparició de masos isolats). És també, molt interessant de veure que, en parròquies on, abans de l'any 1000 (i fins i tot després d'aquesta data), la propietat alodial tingué un pes fonamental, també es va produir la dispersió del poblament. Cal pensar, a l'hora de valorar aquesta dispersió del poblament en aquestes contrades de pagesos aloers, d'una banda, en la importància del factor moda, que degué ésser un fenomen generalitzat, i, de l'altra, en la utilitat que podia tenir per als pagesos la dispersió. A més a més, ja hem vist que, fins i tot a Sant Esteve d'en Bas, d'una banda, a un nivell superior, hi havia els vescomtes de Bas i, de l'altra, a un nivell més baix, aviat varen aparèixer nombrosos senyors locals.

NOTES

(1).- JORDI BOLÒS, *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat a la parròquia de Sant Vicenç del Sallent (La Garrotxa) a la baixa edat mitjana*, Ed. Mirador, Barcelona 1992 (en curs de publicació).

(2).- JORDI BOLÒS - VÍCTOR HURTADO: "Què és la cartografia històrica", *L'Avenç*, núm. 81, 1985, pàgs. 73-76.

(3).- Si agafem un llibre recent, sobre els llocs de poblament rural a l'edat mitjana anglesa, fet per diversos autors, d'homenatge als professors Beresford i Hurst, titulat: *The Rural Settlements of Medieval England*, BASIL BLACKWELL, Oxford, 1989, trobem que dels que hi intervenen, mentre Aston, Austin i Baker són arqueòlegs, Dyer i Harvey són bàsicament historiadors medievalistes i Hooke i Roberts estan lligats, per contra, a un Departament de Geografia.

- (4).- Vegeu el llibre esmentat a la nota 1, apartat 5 de la primera part.
- (5).- FRANCESC MONSALVATGE, *Noticias Históricas*, vol. IV: *Ridaura y su monasterio de Santa María*, Olot, 1892, pàgs. 174-175 i 183. Tot i que el primer d'aquests documents segur que és una falsificació, això no priva que no reflecteixi correctament la distribució de l'hàbitat abans de l'any 1000.
- (6).- Podríem trobar d'altres exemples. A Cornellà de Conflent, s'esmenten 16 masos i 30 bordes, a Cereja (Cerdanya) hi havia 9 masos i 9 bordes, a Llívia 15 masos i 10 bordes, etc. Podem assenyalar, però, que en aquest moment només trobem l'existència de bordes a la zona pirinenca. Vegeu: THOMAS N. BISSON, *Fiscal Accounts of Catalonia under the Early Count-Kings (1151-1213)*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1984, vol. II, pàgs. 18, 20, 23 i 27.
- (7).- Un sots-establiment (o subestabliment) era un contracte fet per part d'un pagès, que només té el domini útil de les terres -són d'un senyor-, a un altre pagès. El pagès sots-establert ha d'ajudar al pagès que li ha cedit el mas en el pagament del cens que aquest deu al senyor.
- (8).- L'any 1399, fou concedida una llicència a Antoni de Vilamala, de Sant Esteve d'en Bas, "*per tal d'enderrocar la masoveria de Causidors, situada a la citada parròquia, i traslladar les pedres, teules i fusta allà on li plagués*". JOAN PAGÈS, *Els senyorius alodials...*, pàg. 34.
- (9).- P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, vol. II, Barcelona 1981, pàgs. 110-112; K. KENNELLY, "Sobre la paz de Dios y la sagrera en el condado de Barcelona (1030-1130)", *Anuario de Estudios Medievales*, vol. V, 1986, pàgs. 107-136; JEAN-PIERRE CUVILLIER, "Una societat en crisi: la sagrera, la parròquia i el castell de Taradell després de la Pesta Negra (1352-1365)", *Ausa*, 6, 1968-71, pàgs. 223-241; J. CUVILLIER, "Les communautés rurales de la plaine de Vic aux XIIIe-XVle siècles", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 4, 1986, pàgs. 73-108; JESÚS ALTURO, *Diplomatari de Polinyà del Vallès. Aproximació a la història d'un poble del segle X al XII*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985, pàgs. 77-78; JOAN-J. BUSQUETA, *Una vila del territori de Barcelona: Sant Andreu de Palomar als segles XIII-XIV*, Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona, 1991, pàgs. 78-80; RAMON MARTÍ, "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals", *Faventia*, 10/1/2, 1988, pàgs. 153-182.
- (10).- Al nord-oest, sembla que també hi havia la petita parròquia de Sant Quintí de Bas. JOAN PAGÈS, *Op. cit.*, pàgs. 140-142.
- (11).- Tot i que som conscients que alguns d'aquests topònims, pogueren ésser portats pels repobladors vinguts al segle IXè. de les terres occitanes del Llenguadoc o de la Gascunya.
- (12).- FREDERIC UDINA, *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona, 1951, doc. 38; alguns errors de transcripció són corregits en: DIETER KREMER, "Zur Urkunde A. 913 des Archivo Condal in Barcelona", *Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge*, vol. 9, 1974, pàgs. 7-42; GASPÀR FELIU, "Sant Joan de les Abadesses: algunes precisions sobre l'acta judicial del 913 i el poblament de la vall", a *Homenatge a la memòria del prof. Dr. Emilio Sáez*, Barcelona, 1989, pàgs. 421-433, i també P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, vol. I, Barcelona, 1979, pàgs. 90-91.
- (13).- La documentació notarial emprada per JOAN PAGÈS de vegades fa que sigui difícil saber, qui era el senyor directe d'un mas. Aquest historiador considera que hi havia 10 masos aloers i diu que hi ha encara 21 masos dels quals no sap qui era el senyor directe. De fet, segurament, el nombre de masos totalment aloers caldria fer-lo més reduït. Amb tot, és interessant que, el segle XVè., pel motiu que fos, hi hagués masoveries que depenien d'un pagès ric o d'un habitant del poble i que no tenien cap senyor directe laic o bé eclesiàstic al damunt.
- (14).- RAMON d'ABADAL, *Catalunya Carolíngia*, vol. II: *Els diplomes carolingis a Catalunya*, II, Barcelona, 1952, pàgs. 368-370. El rei Carles, l'any 898, concedí o confirmà al seu fidel Teodosi

(*fidelem nostrum Theodosium*), apart d'altres béns, a la vall de Bas, la vila anomenada Sant Esteve amb la vall de Joanetes, amb totes les viles i vilars que hi havia (*in valle Basse villam quae dicitur Sancti Stephani cum valle Jonathes, cum villis et villaribus quae ibidem sunt*). Al document s'estableixen els límits. Els homes que vivien en aquestes viles havien de tractar Teodosi i els seus hereus de la mateixa manera com se solia servir als comtes. En un altre precepte, de l'any 816, s'esmentava l'existència dels *Hispani... maiores et potentiores*, en relació amb uns *minores et infirmiores* pàgs. 420-421.

(15).- Sembla que és possible que els Espasens inicialment no fossin d'ací. Hi ha una casa forta d'aquesta família prop de Fontcoberta, al Pla de l'Estany. De fet, però, té poca importància el nom de la família que tenia una sèrie de masos a la parròquia de Sant Esteve de Bas a la primera època feudal; potser el més important és l'existència d'un patrimoni força homogeni. JOAN PAGÈS, *Op. cit.*, pàgs. 26-28; JOAQUIM TREMOLEDA, PERE CASTANYER, "Casa forta d'Espasens", *Catalunya Romànica*, vol. V, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1991, pàg 434.

(16).- G. DUBY diu que, en 47 parròquies del Màconnais, hi havia 43 famílies de cavallers; tanmateix hi podia haver diverses famílies en un sol poble, mentre altres parròquies podien restar lliures de cavallers, (GEORGES DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, 1971, pàg. 318). M. PARISSE assenyala, també, que, a la Lorena, una de cada tres parròquies, com a mitjana, tenia un cavaller (i una de cada quinze un castell). Tot seguit, però, indica que hi havia un repartiment desigual, ja que allà on només hi havia propietat eclesiàstica no existien cavallers, almenys fins al segle XIIIè., (MICHEL PARISSE *Noblesse et chevalerie en Lorraine médiévale. Les familles nobles du XIe au XIIIe siècle*, Nancy, 1982, pàgs. 53-58).

(17).- G. DUBY, *Op. cit.*, pàg. 318, diu que de 35 famílies de cavallers del Màconnais, de les quals pot conèixer els avantpassats, 26 provenen de tres grans famílies del comtat, 5 de grans aloers de la contrada i tan sols 3 tenen origen modest, pagès. G. DUBY, "Les origines de la chevalerie", *Hommes et structures du Moyen Age*, París, 1973, pàgs. 325-341. En canvi, A. DEBORD, tot i assenyalar que algunes famílies de cavallers de la Charente podien estar emparentades amb llinatges aristocràtics, indica que "la majeure partie de la petite et moyenne aristocratie ne nous paraît pas venir des grandes lignages", ans troben l'origen en els petits i mitjans possessors del sòl dels segles IXè. i Xè., *La société laïque dans les pays de la Charente. Xe-XIIe s.*, PICARD, París, 1984, pàgs. 234-236. Així mateix, M. PARISSE diu, en relació amb la Lorena: "Le plus grand nombre des chevaliers vient de ces hommes libres, propriétaires fonciers", (*Op. cit.*, en la nota anterior, pàg. 58). Així mateix, P. BONASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, Ed. 62, Barcelona, 1981, pàg. 242, assenyala, en relació al nostre país, que els *milites* podien ésser fills o nets de pagesos.

(18).- BERNARD FOURNIOUX, "Les chevaliers périgordins et leur assise territoriale aux XIIIe-XIVe siècles", *Archéologie Médiévale*, XVIII, 1988, pàgs. 255-272, especialment pàg. 257. Assenyala un exemple concret, del segle XVIIè., en relació al que diu "rivalisait à grand peine avec les manses de la même châtellenie".

(19).- B. FOURNIOUX, *Op. cit.*, pàg. 260.

(20).- Aquest exemple del Perigord corresponia, en canvi, a una construcció petita que les cases fortes dels Puigpardines o dels Coll, ambdues situades dins el mateix vescomtat de Bas. *Catalunya Romànica*, vol. IV, *La Garrotxa*, Barcelona, 1990, pàgs. 290, 303 i 400-401 (per un error editorial la fotografia no representa el castell de Puigpardines sinó el mur exterior del castell de Sales!).

(21).- JOAN PAGÈS, *Op. cit.*, pàg. 128.

(22).- Vegeu, a part del llibre esmentat a la nota 1, TH. N. BISSON, *Op. cit.*, vol. I, pàgs. 31-32 i MERCÈ AVENTÍN, *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, Editorial AUSA, Sabadell, 1990, pàg. 47 i següents.